

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN TÜRK (AZƏRBAYCAN) “DİVANİ”NDƏ QOŞMALARIN FUNKSIONAL-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sərvər Əli oğlu Şirinov

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, AMEA

E-mail: server.shirinov@gmail.com

Məqalədə İ.Nəsiminin türk (Azərbaycan) “Divanı”nda qoşmaların funksional-üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Qoşmaların funksionallığı həm qrammatik, həm də poetik cəhətdən tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Məqalədə ilə (-la,-lə), kimi, tək, üçün, cə², üzrə, içrə, doğru, sonra və s. qoşmaların adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hala qoşulması, bu zaman birlik, bərgəlik, vasitə, tərz, zaman, şərt, müqayisə, bənzətmə, and və s. mənaları ifadə etməsi araşdırılmışdır. Həmçinin qoşmaların qədim variantlarının işlənməsi də xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir.

Elmi əsərdə qoşmaların poetik funksional-üslubi xüsusiyyətləri haqqında da araşdırma aparılmış, onların vəznin təşkilində, təkrir, rədif, təşbeh, bədii təzad və s. kimi bədii təsvir vasitələrinin yaradılmasında rolu qeyd edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, divanda bədii üslubun fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə bütün göstəricilərinə rast gəlmək mümkündür və bunların yaranmasında qoşmaların müəyyən poetik funksiyası vardır.

Açar sözlər: Nəsimi, “Divan”, türkcə, Azərbaycanca, qoşma, qrammatika, poetika, üslub, arxaik

GİRİŞ

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları içərisində ən qədim tarixə malik olan bədii üslubdur. Bədii üslub qədimliyi ilə bərabər, həm də aparıcı olmuş, öz mükəmməliyi ilə fərqlənmişdir. Bu dil mükəmməliyi dahi şairimiz İmadəddin Nəsiminin şeir dilində də özünü parlaq şəkildə göstərmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcılarından biri olan Nəsimi türk (Azərbaycan) “Divanı”nda dilimizin zəngin üslubi işlənmə imkanlarını üzə çıxarmış, ondan istifadə edilməsini genişləndirmiş və gücləndirmişdir. Nəsimi özünəməxsus orijinal fərdi yaradıcılıq üslubuna malik olmuşdur ki, bu üslub məhz onun fitri şairlik istedadı özündən əvvəlki Azərbaycan ədəbiyyatı və hürufilik dünyagörüşü əsasında yaranıb formalaşmışdır.

Görkəmli dilçi-alim Yusif Seyidov Nəsimi haqqında monoqrafiyasında şairin dilinin mükəmməl olmasının səbəblərini göstərmiş və bu səbəblər sırasında sözlərin və cümlələrin əlaqələnməsində Azərbaycan dilinə məxsus qoşma və bağlayıcılardan, eləcə də şəkilçilərdən istifadə edilməsini də xüsusi qeyd etmişdir [12, s. 155].

Həqiqətən, araşdırmalar sübut edir ki, Nəsiminin yaradıcılığında köməkçi nitq hissələrinin də funksional-üslubi xüsusiyyətlərindən, onların funksiyalarından dolğun şəkildə istifadə olunmuşdur. Ana dilini ürəkdən sevən və onun bütün incəliklərini dərinlən bilən sevimli şairimiz qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz və nidalardan da üslubi baxımdan məqsədəuyğun istifadə etmiş, şeir dilinin mükəmməliyinə və zənginliyinə nail olmuşdur.

ƏSAS HİSSƏ

Adlıq və yiyəlik halda işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar. Nəsiminin “Divanı”nda ismin bu hallarında işlənən qoşmalar bunlardır: *ilə (-la,-lə), kimi, tək, üçün, cə², üzrə, içrə* və s. Məlumdur ki, bu qoşmalar isimlərə, isimləşmiş sözlərə, məsdərlərə qoşulduqda adlıq halda, əvəzlilərə qoşulduqda isə əsasən, yiyəlik halda olur. Eyni bir qoşma adlıq halda da, yiyəlik halda da işləndikdə eyni qrammatik funksiyanı daşıyır. Bu qoşmalar içərisində intensivliyinə görə *ilə* qoşması birinci

yerdə durur. Belə ki, o, divanda 408 dəfə işlənmişdir. Bu aktivliyi nəzərə alaraq birinci olaraq divanda onun işlənmə vəziyyətini təqdim edirik.

İlə (-la,-lə) qoşması. Bu qoşma misra və beytlərdə sözlərə qoşularaq müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir ki, bu da təbiidir. Görkəmli türkoloq alim Fərhad Zeynalov qoşmaların müxtəlif mənalar yaratmasından bəhs edərkən yazır: “Qoşmaların əks etdiyi mənalar həm özündən əvvəl gələn sözün leksik məzmunundan, həm də ilkin semantikasi ilə əlaqəsindən çox asılıdır. Qoşmaların mənə qruplarına ayrılması, əlbəttə, şərtidir. Çünki əslində, söhbət qoşmanın birləşdiyi tərkibin mənalarından gedir” [13, s. 208].

Nəsiminin “Divanı”ndakı dini-fəlsəfi və həmçinin məhəbbət şeirlərini oxuduqca həmin fikrin çox düzgün olduğu bir daha aydınlaşır.

Birlik, birgəlik mənası. Hürufi təlimini şövq və ilhamla təbliğ edən şair öz şeirlərində insanı daim kamilləşməyə çağırır, onun Allahla birgə olmasını arzulayır. O bu məqsədlə özünə müraciətlə yazır:

Allah ilə ol imdi, niyaz eylə, Nəsimi,

Başəd ki, suçundan keçə, lütf eləyə rəzzaq [7, s.29].

Vasitə mənası. Divanda *ilə* qoşmasının xeyli hissəsi məhz *vasitə* bildirir ki, bunun da səbəbi var. Çünki hürufi təlimin görə insan mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşmaqla Allaha qovuşa bilər. Bu ilahi məqsədə ancaq eşq yolu ilə, eşq vasitəsilə çatmaq mümkündür. Buna görə də Nəsiminin şeirlərində *ilə* qoşması tez-tez *eşq* sözü ilə yanaşı işlədilir. Ümumiyyətlə, *ilə* qoşması *vasitə*, *yol* kimi işləndikdə müəyyən ürfani fikrin ifadəsinə xidmət edir.

Eşq ilə meydana möhkəm ər gərəkdir kim, girə,

Hər hünərsiz hümmətiüstün yeri meydan degil [8, s.198].

Divandan *ilə* qoşmasının arxaik funksiyasına da təsadüf etmək olur. Məsələn: Nə pəri, nə adəmi bu şəkl ilə mən görmədim [7, s.197]. Bu misrada *ilə* qoşması şəkil sözünə qoşularaq necə? sualına cavab verir və tərz bildirir. Lakin əslində *ilə* qoşması burada yerlik hal şəkilçisinin (*də*) funksiyasındadır. Yəni müasir dilimizdə cümlə belə olmalıdır: *Mən bu şəkildə nə pəri, nə də adəm görmədim*.

Divanda *ilə* qoşmasının *ilən* arxaik formasına da tez-tez təsadüf edilir. Müxtəlif misra və beytlərdə *ilə* qoşması *ilən* şəklində işlənmişdir. Hətta Nəsimi *ilən* qoşmasından rədif kimi də istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, *ilə* qoşmasının bu variantı ədəbi dilimizdə həmişə işlənmişdir:

Ey güləndamım, gülüm, vey bülbülüm gülzar ilən [7, s.148].

Əhli-irfanam, bilirəm xəlqi mən sima ilən [8, s.164].

Şairin divanında *ilə* qoşmasının sözlərə qoşulması baxımından da bəzən arxaik məqamlara rast gəlirik. Məsələn: Bunlarınla irəsən məqsuduna [8, s.323], Hər qapı altında ikidir mələk, Bunlarınla yar olan kişi gülər [8, s.324]. Bu nümunələrdəki *bunlarınla* sözü hazırda dilimizdə *bunlarla* şəklində işlənir.

Kimi və tək qoşmaları. Bu qoşmaların hər ikisi eyni funksional-üslubi xüsusiyyətə malikdir. Cümlələrdə, misra və beytlərdə, əsasən, *müqayisə*, *bənzətmə*, *tərz* mənalarını əmələ gətirməyə kömək edir.

Nəsiminin “Divanı”nda da bu qoşmalara tez-tez rast gəlmək olur. *Kimi* qoşması 135 dəfə işlənmişdir. *Tək* qoşmasının da sayını onun üstünə gəlsək, 200 dəfədən çox edər. Şair məqsədə nail olmaq üçün şeirlərində *müqayisəyə*, *bənzətməyə* geniş yer vermişdir. Bu mənaların yaranmasında *kimi* və *tək* qoşmalarından qrammatik vasitə kimi istifadə edilmişdir. Şairin şeirlərində müqayisə obyektini kimi məşhur dini-əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlərin adları tez-tez çəkilir. Bu cür müqayisə-bənzətmələrdə Nəsiminin insanı kamil görmək istəyi ifadə olunur. O, böyük coşqunluqla oxucularını, dinləyicilərini ideal insanlara bənzətməyə çağırır. Akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin qeyd etdiyi kimi, “Nəsimiyə görə, ən kamil insan gözəli duyan, onun simasında həqiqəti, həqqi-allahı görən və beləliklə də, özünü dərk edən insandır” [4, s.78].

Mənsur kimi cuşa gələr, söylər ənləhəq,
Hər aşiqi-sadiq ki, bu meyxanəyə uğrar [7, s.223].

Bu nümunədə *kimi* qoşması adlıq halda olan xüsusi ismə qoşulmuş və çox mənalı bir beytin yaranmasında mühüm qrammatik funksiyanı yerinə yetirmişdir. Aydın ki, beytdə adı çəkilən Mənsur Nəsiminin sufizmin təsirində olduğu ilk dövrlərdə müəllim kimi qəbul etdiyi məşhur tarixi şəxsiyyət, sufi mütəfəkkir Həllac Mənsurdur.

İndi isə həmin qoşmaların müəyyən yiyəlik halda işlənməsinə aid nümunə verək:

Sənintək görmədim bir gül cahanda [7, s. 207].

Şükr əmlak içində kim vardır,

Mədhinizdə bunun kimi [8, s. 260].

Nəsiminin Quran ayə və surələrinə istinadən yazdığı şeirlərdə də *kimi* və *tək* qoşmalarının qrammatik funksiyalarından məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmiş və fikrin müqayisə əsasında daha təsirli və aydın istifadəsinə nail olunmuşdur. Məsələn:

Ey ləbin ənhərü xəmrin ləzzətən liş-şaribin

Cənnət içrə yoxdur üzün kimi fəxrəndə hur

Divanın II cildinin “İzahlar” bölməsində M.A.Məhəmmədi bu beyt haqqında yazır: “İfadə Quranın 47-ci surəsinin 16-cı ayəsindən iqtibas edilmişdir. Orada deyilir: “Möminlərə vəd olunan behiştə heç vaxt bulunmayan su, heç vaxt tamını dəyişməyən süd və içənlərə ləzzət verən şərab arxları vardır”. Nəsimi öz beytində deyir ki, ey insan, Quranda vəd olunan ləzzətli şərab sənəin dodağındadır. Cənnətdə və göydə sən gözəllikdə huri yoxdur” [8, s.342]. Nəsimi dünyəvi məzmunlu məhəbbət şeirlərində də *kimi* və *tək* qoşmalarının üslubi imkanlarından: müqayisə, bənzətmə, tərz bildirmək funksiyalarından bacarıqla istifadə etmişdir. Şairin bu cür qəzəllərində və digər janrdə yazılmış lirik əsərlərində ənənəvi olaraq *gül*, *bülbül*, *pərvanə*, *Ay*, *Günəş*, *Məcnun* və s. bu *kimi* sözlər çox işlədilmişdir. Bu obrazlar *kimi* və *tək* qoşmaları ilə birlikdə gözəl bənzətmə-müqayisə nümunələri yaratmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Həmid Araslı bu barədə yazır: “Şair bəzi şeirlərində sevgilisini özü ilə müqayisəli şəkildə tərənnüm edir. Burada bir misrada məşuqənin gözəlliyi, ikinci misrada isə aşiq təsvir olunmuşdur”. Alimin misal gətirdiyi qəzəlin *kimi* qoşması ilə işlənən ilk beyti belədir:

Bir üzü gül, qönçə ləb dildar derlər, iştə sən,

Sən gülə bülbül kimi bir zar derlər, iştə mən [2, s.280].

Məlumdur ki, *kimi* və *tək* qoşmaları bəzən miqdar, kəmiyyət də bildirir. Belə ki, həmin qoşmalar qoşulduğu sözlərlə birlikdə əlamətə aid olduqda kontekstdə daha çox kəmiyyət mənası yaradır və *nə qədər?* sualına cavab verir. Görkəmli dilçi-alim Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov və Ağamalı Həsənovun müəllifliyi ilə nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində miqdar zərfləklərinin ifadə vasitələri içərisində *kimi* qoşması ilə işlənən isimlər də qeyd edilir və onların *nə qədər?* sualına cavab verdiyi bildirilir. [1, s.183].

Nəsiminin şeirlərində də buna aid nümunələrə rast gəlinir. Məsələn:

Can kimi şirinsən, ey şirindəhan,

Mən necə şirin dəhanı tərək edəm? [8, s.291].

Burada *can kimi* sintaktik vahidi şirin sifətinə (əlamətə) aiddir və onlara *nə qədər?* sualını vermək daha düzgündür. *Kimi* qoşması ədəbi dilimizin tarixində əvvəllər müxtəlif formalarda, o cümlədən *kibi* şəklində də işlənmişdir. Bu formaya Nəsiminin “Divanı”nda da rast gəlirik:

Ey tubiyi arzulayan himməti alçaqlar kibi,

Qəddini yarın arzula kim, tubundan əla imiş [7, s.317].

Kimi qoşmasının qədim variantlarından bəzisi də *çıləyin*, *ciləyin*, *ləyin*, *dəklü*, *dənlü* qoşmalarıdır. Bu formalı qoşmalar Nəsimidə kontekstin tələbinə uyğun olaraq işlənmişdir. F.e.d., professor Sevil Mehdiyeva “Kitabi-dədə Qorqud” dastanında qoşmaların işlənməsindən bəhs edərkən yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, abidələrimizdə *kimi*, *tək*, *təki*, *dənlü* qoşmalarının semantik

qarşılığı *çıləyin, çiləyin, ləyin* qoşmasında xüsusən Nəsimi poeziyasında geniş istifadə olunmuşdur". Nümunə olaraq şairin aşağıdakı beytləri misal gətirilir:

Şol moğolçün gözlərinlə könlümü yağmalama
Çün bilirsen kim, bu dənlü gizli əsrar andadır.
Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var?
Gər "var" – desən, "yox" deməzəm, "var"- kimin var?
Mən sənə bahasız olmuşam qul
Bu dəklü qula bəha nə gəldi? [10, s.341-342].
Aşağıdakı beytdə *ləyin* qoşması ayrıca işlənmişdir:
Qanı Mənsur *ləyin* bir əhli-həq kimi
Asıla eşq içində başı bər-dar? [8, s.35].

Tək qoşması dilimizdə *təki* şəklində də işlənmiş və işlənməkdədir. Nəsiminin şeirlərində bu formaya arabir təsadüf edilir. Mən ol qəvvəs təki can tərkin etdim [7, s.45], Məgər cənnət təki hübbülvətənsən? [7, s.162].

Üçün qoşması. *Üçün* qoşması həm bütöv halda, həm də ixtisar şəklində (*cü, çün*) ismin adlıq və yiyəlik hallarında işlənən sözlərə qoşulur, əsasən, *məqsəd-səbəb* və bəzən *aidlik, and* mənalarını bildirir. İsimlərə, məsdərlərə qoşulduqda həmin sözlər adlıq halda, əvəzlilərə qoşulduqda isə yiyəlik halda olur. Bütün bunlara Nəsiminin şeirlərində də rast gəlinir:

Canını qurban edənlər yar üçün gerçək şəhid,
Səd həzəran rəhmət olsun ol şəhidin canına [7, s.19].

Bu beytdə *üçün* qoşması adlıq halda olan isimlərə qoşulmuşdur və məqsəd bildirmək funksiyasındadır.

Dilçi-alim Muxtar Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyində qeyd edir ki, *üçün* qoşması *görə* qoşmasının sinonimi kimi dərk edilərsə, *səbəb* məzmunu bildirir [6, s.222]. Belə bir hal Nəsiminin də "Divanı"nda müşahidə edilir. Məsələn:

Düşməni üçün, Nəsimiya, olma məlul, qəm yemə [7, s.80].

Divanda *üçün* qoşmasının məsdərə artırılmasında arxaik formaya da təsadüf edilir. Bu variant şairin hərfələrə aid şeirindədir.

Tey – Təmənna vəslini etdim, niyazım uşbudur,
Sey – Sənə etməklilik üçün uş canım olur [8, s.221].

Professor Sevil Mehdiyeva "Kitabi Dədə Qorqud dastanının qrammatik tədqiqi" kitabında (kollektiv) göstərir ki, dastanda *çün* qoşması bəzi *and* məzmunlu poetik qəliblərin düzəlməsində fəaldır [10, s.343].

Nəsiminin "Divanı"nda da bəzən *üçün* qoşmasının *and* bildirmək mənasına təsadüf edilir. Məsələn:

Müshəfi-hüsnün həqiqün, ey dilaramım mənim,
Anca kim, bu təndə canım var, səndən dönməzəm [7, s.130].

Üçün qoşması əvvəlki qoşmalar kimi şəxs əvəzlilərinə artırılanda həmin sözlərin yiyəlik halda olmasını tələb edir və onunla idarə əlaqəsinə girir. Bu dil hadisəsi divanda da özünü göstərir:

Nəsimini soyarlar Şam içində,
Fəğan eylər, giriftaram səninçün [8, s.311].

Məlumdur ki, klassik şeirimizdə *çü* və *çün* sözləri çox aktiv olmuşdur. Onların əksəriyyəti bağlama vasitəsi kimi işlənmişdir. Lakin bəzi məqamlarda qoşulduğu sözlərdən ayrı düşmüş bu *çünləri* qoşma mövqeyində qəbul etmək olar. Məsələn:

Əzəldən canımı eşq yolunda çün qomuşam,
Bəlasını çəkərim, dönməzəm bəlasından [7, s.160].
Bu arxaik bədii dil nümunəsini müasir ədəbi dil nümunəsinə uyğunlaşdırsaq, belə alınar:
Canımı əzəldən eşqin yolunda qoyduğum üçün bəlasını çəkərim, bəlasından dönmərəm.

Çün işlənmiş bəzi beytləri quruluşca həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə kimi düşünmək olar. Sadə cümlə şəklində götürdükdə *çün* sözü *üçün* qoşması olur. Mürəkkəb cümlələr şəklində olduqda isə *çün* sözü *səbəb* bağlayıcısı (*çünki, ona görə də*) funksiyasını daşıyır. Məsələn:

Gül bulunmaz bu dikənli dünyanın bağında çün,

Əbsəm ol, bihudə gülsüz yerdə gülzar istəmə! [8, s.59].

Bu beyti sadə cümlə şəklində düzəltmək belə olar: “Bu dikənli dünyanın bağında gül tapılmadığı üçün əbəs yerə gülsüz yerdə gülzar istəmə”.

Həmin beyt mürəkkəb cümlə şəklində belə olar: “Bu dikənli dünyanın bağında gül tapılmaz, ona görə də gülsüz yerdə gülzar istəmə”.

Hər iki variantda Nəsimiyə məxsus güclü səbəb-nəticə əlaqəsi, məntiq var.

İcrə və üzrə qoşmaları. *İcrə* qoşması qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq adından da göründüyü kimi *iç, yer, daxil* mənasını bildirir. Nəsimidə də eyni qrammatik funksiyaya malikdir:

Çərşənbə günü yar gözə gəldi çəmən icrə,

Bülbül dəxi gördü üzünü, düşdü fəğanə [7, s.61].

Xuda, saxla Nəsimini sirr icrə,

Fələk fanidürür, baqi uğanım [8, s.329].

Nəsimidən sonrakı poeziyamızda bu qoşma daha işlək olmuşdur. Hazırda bu qoşma arxaıqlaşmış və müasir şeirimizdə demək olar ki işlənmir.

Üzrə qoşması. Klassik şeirimizdə adlıq hala qoşulan, əsasən, *səth, məkan* bildirən bu qoşma Nəsiminin “Divanı”nda da həmin qrammatik funksiyada işlənmişdir:

Üz üzrə bu rəsm xal olurmu?

Sevdası kimi xəyal olurmu? [8, s.229].

Qara zülfünü rux üzrə görəli gözün nigarın,

Dün ilə günü həmişə qamu şam ilə səhərdir [7, s.266].

Cə² qoşması. Məlumdur ki, bu sözün dilimizdə omonimliyi çoxdur. Ədat kimi işlənir, şəkilçi olur və s. Nəsiminin şeirlərində də *cə²* qoşması müasir dilimizdə geniş işlənən *qədər* qoşmasının mənə yükünü daşımışdır:

Qalmadı namusü namım eşq içində zərrəcə,

Qoymuşam namusü namı olmuşam şeydayi-eşq [7, s.59].

İkən qoşması: Bu sözün dilimizdə qoşma hesab edilməsi mübahisəlidir. Bizim fikrimizcə, bu sözün qoşmaya aid xüsusiyyətləri daha çoxdur və onun qoşma kimi götürülməsi düzgündür. Dilçi-alim Yusif Seyidov “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında *ikən* sözünü qoşmaların içərisində vermişdir [11, s.365].

Orta dövr ədəbiyyatında, o cümlədən Nəsiminin də yaradıcılığında bu qoşmaya rast gəlirik:

Nurikən nur oldu çünkim, ol ləin

Oxu lənət canına, ey-əhli-din [8, s.319].

Əsasən, zaman bildirən bu qoşma qoşulduğu sözdən və işləndiyi kontekstdən asılı olaraq funksiyasını dəyişir. Daha çox *olduğu halda* mənasına uyğun gəlir. Məsələn: verilmiş beytdə nur ikən nur olduğu halda mənasında işlənmişdir.

İsmin yönlük halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar. Orta dövr ədəbiyyatında olduğu kimi, Nəsiminin “Divanı”nda da bu qoşmalara çox az təsadüf edilir. Həmin qoşmaların aktivliyi dilimizin sonrakı tarixi mərhələsinə aiddir.

Dək qoşması: Bu qoşma şairin divanında həm *dəkin*, həm də *dək* şəkilində işlənmişdir. Qoşulduğu sözün leksik mənasından və həmçinin daxil olduğu tərkibin məzmunundan asılı olmaq üçün, hərəkətin *məsafəsini, zamanını, son nöqtəsini* ifadə edir. Bütün hallarda *hüdud* bildirir. Məsələn:

Qabü-qövseyne dəkin getivü durmadı haman,
Gördü həqqin üzünü, gəldi dilindən bu xitab [8, s.179].

Nəsimi "Divanı"nın II cildinin "İzahlar" bölməsində bu beytdəki *qabü-qövseyn* dini ifadəsi belə izah edilir:

Qabü-qövseyni-iki qövs kaman məsafəsi.

Bu ifadəni Nəsimi Quranın ənnəcüm (ulduz) surəsinin 9-cu ayəsindən iqtibas etmişdir. Orada Məhəmməd peyğəmbərin göylərə səyahəti barədə danışılır və deyilir ki, Məhəmməd peyğəmbər ilə Allahın arasında iki qövs uzunluğundan da az məsafə var idi [8, s.347].

Bu izahdan aydın olur ki, *dəkin* qoşması həmin beytdə məsafə bildirir. Aşağıda isə dək qoşması zaman bildirən sözə qoşulduğuna görə qoşulduğu sözlə birlikdə beytdə həmin mənanın yaranmasına kömək edir.

Ellər uyur gecələr, mən *sübhədək* ah eylərəm,
Həmdülillah kim, bu gün şol məhsimadır gələn [7, s.167].

Doğru qoşması. Şair bir tuyuğunun ilk misrasında *doğru* sözündən həm istiqamət bildirən qoşma kimi, həm də hərəkətin tərzini bildirən zərf kimi istifadə etmişdir. İkinci misrada isə onu quruluşca həm sadə nitq hissəsi kimi, həm də mürəkkəb nitq hissəsini əmələ gətirən söz kimi işlətməmişdir. Digər tərəfdən, şair iki misrada *doğru* sözünü 5 dəfə işlətməklə gözəl bir təkrir nümunəsi yaratmış və beləliklə, həmin sözün bədii-poetik funksiyasını ifadə etmişdir. Aşağıda həmin misraları veririk:

Həqqə doğru baxü həqqi doğru bil,
Doğru qövl ol, doğru fel ol, doğrudil [8, s.288]

Nəsimi beytlərinin birində bu qoşmanı elə işlətməmişdir ki, onu həm müstəqil leksik mənalı söz kimi, həm də istiqamət, yön bildirən qoşma kimi düşünmək olar:

Yekcəhət olğıl, ey könül, canü cəhanə ur qəfa,
Yüzünü doğru dut həqqə, ur qamunun qəfasinə [7, s.52].

Burada ikinci misrada *doğru* sözü ayrıca, *müstəqil* işlənmişdir və hərəkətə (*dut* sözünə) aid olduğu üçün *zərfdir*, əsas nitq hissəsidir. Lakin həmin bədii dil nümunəsini ədəbi dilə uyğunlaşdırsaq belə də ola bilər: Üzünü həqqə doğru tut, qamunun qəfasına ur. Bu nümunədə *doğru* sözü *yönlük* halda olan *həqqə* sözünə qoşulmuşdur və *istiqamət* bildirən qoşma funksiyasındadır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yalnız doğru qoşması deyil, digər qoşmalar da müasir dilimizdə olduğu kimi müstəqil leksik mənalı söz kimi işlənir. Bu faktlar Nəsiminin mənsub olduğu xalqın dilindəki sözlərin incəliyini, işlənmə məqamlarını dərinlən bilməsinə bir nümunədir.

Çıxışlıq halda işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: *özgə, ayrı, qeyri*. Məlumdur ki, bu qoşmalar fərqlənmə, xüsusiləşdirmə, seçilmə mənalarını bildirir. Bu həmin qoşmaların ilkin, ümumi funksional xüsusiyyətidir.

Olmuşam şol çeşmi-bimarin fəraqından səqim,
Kimsə şol bimara məndən özgə bimar olmasın! [7, s.170].
Könlümün məqsudi sənsən, hacəti həqdən budur,
Hacətindən ayru könlüm nəsnə, zinhar, istəməz [7, s.65].

Ayrı qoşmasının qrammatik-poetik funksiyası da *özgə* qoşmasınıninki ilə eynidir. Maraqlıdır ki, *özgə* qoşmasının işləndiyi mətndə bu qoşma digər sözlərdən o qədər asılı olur ki, bəzən məna tamam dəyişir və *özgə* qoşmasının fərqlənmə mənası çox zəifləyir: Məsələn, müqayisə edək:

1. Səndən özgə heç kim mənə əl tutması. Bu cümlədə *özgə* qoşması sırf *fərqləndirmə, təkləndirmə* bildirir. 2. Səndən *özgə* başqaları da mənə əl tutdu. Bu cümlədə isə *fərqlənmə* yox, *bənzətmə, iştirak* mənası daha qabaqdır və *səndən özgə* birləşməsi *sənin kimi, səninlə bərabər* ifadəsinə daha çox uyğundur.

Şairin divanında *ayrı* qoşmasının *arxaik* leksik-semantik qarşılığı olan *iraq* qoşmasına da təsadüf edirik:

Səndən iraq, ey sənəm, şamü-səhər yanaram,
Vəslini arzularam, dəxi betər yanaram [7, s.127].

Qeyd edək ki, bu qoşma indi ədəbi dilimizdə işlənməsə də, xalq danışığı dilində fəaldır: Səndən iraq, yaman xəstələnmişəm.

Sonra, bəzi qoşmaları. Bu qoşmalar çıxışlıq halda olan sözlərə qoşulur və müasir dilimizdəki funksiyaya uyğun olaraq *zaman* bildirir.

Çün Süleyman mülkünü qoyduvü getdi dünyadan,
Qaldı andan sonra bu mülki-Süleyman sizlərə [7, s.20].
Divanda *əvvəl* qoşmasının *arxaik* forması da işlənmişdir.
Səndən əzəldə, ey qəmər, aşıqə gəldi bir xəbər,
Bir dəxi səndən istəyəm, ancılayın xəbər kimi [7, s.100].

Ötrü qoşması. Şairin divanında işlənmiş qoşmalardan biri də *ötrü* qoşmasıdır. Bu da çıxışlıq hala qoşulur:

Zardır hüsnündən ötrü ba ləbi-gülgün gün,
Gün ötər xürrəm dutar ki, nərgisi-xunxar xar [7, s.212].

Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrindən yalnız qoşma qoşulduğu sözlərlə bir yerdə cümlə üzvü olur. Nəsiminin "Divanı"nda qoşmanın özünəməxsus bu funksional-üslubi xüsusiyyətinə tez-tez rast gəlinir.

Qoşmaların poetik funksional-üslubi xüsusiyyətləri: Nəsimi, hər şeydən əvvəl, şairdir. Onun bütün şeirləri, o cümlədən dini-fəlsəfi şeirləri də, ən əvvəl, gözəl poetik nümunələrdir. Akademik İsa Həbibbəyli Nəsiminin sözə münasibətindən bəhs edərkən yazır: "Bütün orta əsr sənətkarları kimi İmadəddin Nəsimi də sözdən sənətin meracı kimi ürəklə söz açmışdır. Nəsiminin "Söz" qəzəli onun böyük sənətinin nizamnaməsidir [4, s.10].

Fitri istedadla malik olan, Şərq şeirinin nəzəriyyəsini dərinlən mənimsəyən şair bədii mətndə hər bir sözə poetik funksiya verə bilmişdir. Ona görə də onun hər bir şeirində güclü poetizm vardır. Tədqiqatımız göstərir ki, Nəsimi şeirlərinin gözəl olması üçün həm əsas nitq hissəsinə, həm də köməkçi nitq hissəsinə daxil olan sözlərdən eyni dərəcədə böyük sənətkarlıqla istifadə etmişdir. O, köməkçi nitq hissələrinin həcmcə çox kiçik sözlərindən şeirlərində bir dürr kimi, inci kimi istifadə etmiş, onları zərgər dəqiqliyi ilə öz lazımı yerinə qoya bilmişdir. Bu fikir qoşmalara da aiddir.

Nəsiminin şeirlərində də bəlağətli nitq parlaq şəkildə özünü göstərir. Şair lirik şeirlərində alliterasiya (samit səslərin təkrarı) və assonansların (sait səslərin təkrarı) gözəl nümunələrini yaratmışdır:

Al ilə ala gözlərin aldadıb aldı könlümü
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə [7, s.43].

Bu beytdəki ümumi ahəngdarlıqda, harmoniyada *ilə* qoşmasının da müəyyən poetik əlaməti vardır. Belə ki, ondakı *i* səsi assonans, *l* səsi alliterasiya yaradılmasında iştirak etmişdir.

Divandakı şeirlərdə sözlərin də ritmik təkrarına geniş yer verilmiş və bu zaman qoşmalardan da istifadə edilmişdir. *Məsələn:*

Zat iləyəm, sifət ilə, gülşəkərəm nabat ilə,
Qədr iləyəm bərat ilə, bəstə dəhana sığmazam [8, s.8].

Məşhur "sığmazam" qəzəlindən gətirdiyimiz bu beytdə *ilə* qoşması beş dəfə təkrar edilmiş və beytdə dərin məzmunundan başqa, həm də melodik ahəngdarlıq yaranmasında iştirak etmişdir. Şairin bir tuyuğunda *ilə* qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə *anafora* (əvvəldə gələn təkrar) yaratmışdır. Həmin tuyuqdan iki misrəni veririk:

Eşq ilə yola girərlər biriya,
Eşq ilə vasil olurlar Tanrıya [8, s.263].

Məlumdur ki, nəzmi nəsrədən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də qafiyədir. Nəsimi bəzi şeirlərində qoşmaları bütünlüklə qafiyə yaradan sözlərə qoşmuş və əvvəldən axıradək bu şəkildə

davam etmişdir. Məsələn: “*Xoşdur*” rədifli qəzəlinə bu formaya təsadüf edirik. Həmin şeirin məqtə beytinə veririk:

Eyşü tərəb yarı gül, üzar ilə xoşdur,
Canü cahan elə bil ki, yar ilə xoşdur [7, s.231].

Nəsimi şeirlərində qoşmalardan rədif kimi daha çox istifadə etmişdir. Bu rədiflər həm də təkrar kimi şeirlərin bədii gözəlliyini, təsirini artmışdır. Elə qəzəllər vardır ki, ***ilə, kimi, üçün*** qoşmaları başdan ayağa rədif kimi işlənmişdir. Həmin şeirlərin yalnız ilk-mətlə beytlərini verməklə kifayətlənirik:

Şərbətin acı firqətin nuş edərəm şəkər kimi,
Canımı dutmuşam qəmin qarşısına sipər kimi [7, s.100].
Ey yanağından xəcil gül laleyi-həmra ilə,
Qanımı tökdü gözün, nərlə ləhzə bir sevda ilə [7, s.157].
Dönmüşəm qəmdən hilala ol məhi-taban üçün,
Qılmışam qurban bu canı şol şəhi-xuban üçün [7, s.177].

Şair tuyuqlarında da köməkçi nitq hissələrindən, hissəciklərdən (*ilə, imiş, isə*), o cümlədən qoşmalardan da zərgər ustalığı ilə istifadə etmişdir. *Üçün* qoşmasının rədif kimi işləndiyi tuyuğu da vardır:

Nəsiminin şeirlərində *müqayisə-bənzətmə* bildirən qoşmaların işlənməsi çox fəaldır. Bu da, əsasən, bədii təsvir vasitələrindən biri olan təşbehin quruluşu ilə bağlıdır. Belə ki, məlum olduğu üzrə, müfəssəl (geniş) təşbehin yaranmasında 4 ünsür iştirak edir: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə əlaməti və bir də bənzətmə qoşması. Şairin təşbehlərinin çoxunda *kimi, tək*, qoşmaları məhz həmin funksiyada işlənmişdir:

Bülbül kimi Nəsimi dilər ki, fəğan edə,
Gül söhbətinə yaramıya nəleyi-ğürab [7, s.25].

Bu beytdə bənzəyən *Nəsimi*, bənzədilən *bülbül*, bənzətmə əlaməti *fəğan etmək*, bənzətmə qoşması *isə kimidir*. Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd etmişik ki, *kimi* və *tək* qoşmaları divanda 200 dəfədən çox işlənmişdir. Bunların hamısı poetik funksiya baxımından təşbehin qurulmasına kömək etmişdir. Bir qədər əvvəl biz şairin bütünlüklə *kimi* rədifi üzərində qurulan bir qəzəldən bəhs etmişdik. Həmin qəzəlin bütün beytlərində təşbeh vardır və onların hamısında *kimi* qoşması poetizmin yaranmasında mühüm vasitə kimi iştirak etmişdir.

Şairin qoşmalarla düzələn müfəssəl təşbehlərinə bir neçə misal da veririk: Yandırırım canımı şəminə pərvanə tək [7, s.47]. Səyyarə kimi seyr edərəm daim anınla [7, s.76], Sevda meyindən sərxoşam məstanə eynintək, vəli [8, s.114].

Biz burada Nəsiminin yalnız qoşmalarla işlənən təşbehlərindən bir neçəsini nəzərə çatdırdıq. Aydın ki, dahi şairimizin divanı qoşmalarla və qoşmalarsız işlənən rəngarəng təşbehlərlə çox zəngindir. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında qeyd edilir ki, ümumiyyətlə, Nəsimi şeirlərində təşbehin təşbehi-bəliq, təkidli-mükəmməl təşbeh, təşbehi-əks, təşbehi-tövsiyə, təşbehi-müzdəvik, ləğvetmə təşbehi və s. kimi rəngarəngliyinə rast gəlirik [9, s.240].

Nəsiminin şeirlərində digər bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də yüksək bədii səviyyədə istifadə olunmuşdur. Yuxarıda alliterasiya və assonansdan bəhs edərkən divanda qoşmaların təkrar kimi işlənməsini göstərmişik.

Qüdrətli şairimiz mübaliğə və təzadların yaranmasında da qoşmalardan müəyyən qədər bəhrələnmişdir. Mübaliğəyə misal olaraq bir tərci-bənddən iki beyt veririk: Bu mübaliğələrin təşkilində *ilə* qoşması iştirak etmişdir:

Bir baxış ilə, ey ahugözlü,
Şir olur isə şikar edərsən.
Bu hüsn ilə, bu lətafət ilə,
Ayı, günü biqərar edərsən [8, s.934].

İndi isə *ilə* qoşmasında işləndiyi *bədii təzadə* nümunələr veririk:

Zahirən qıldın niyyət sən dil ilə, yoxdur könül,

Niyyətin təsdiq olunmaz, ol namazın lasəlat [8, s.189].

Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşrə sirat əsinciyəm,

Bunca qumaşu rəxt ilə mən bu dükana sığmazam [8, s.7].

Burada təzadın yaradılmasında iki qoşma ilə yanaşı üç bağlayıcı da iştirak etmişdir. Divandakı inversiya nümunələrində qoşmalı sözlərində fəallığı diqqəti cəlb edir. Məsələn: Dəgməz mana bir pula cahan varlığı ilə [8, s.95]. Bu misrada *xəbər* əvvəldə, *tamamlıq* isə sonda gəlmişdir. *Tamamlıq* məhz *ilə* qoşması ilə birlikdə yerini dəyişmişdir. Bu cür yerdəyişmə (inversiya) misranın təsirini, emosionallığını daha da artırmışdır.

Ümumiyyətlə, şairin divanında bədii üslubun fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə bütün göstəricilərinə rast gəlmək mümkündür və bunların yaranmasında qoşmaların da müəyyən poetik funksiyası vardır.

Nəsiminin “Divan”da toplanmış şeirləri əruz vəznində yazılmışdır. Məlumdur ki, əruz vəzni misralarda uzun və qısa saitlərin növbələşməsinə, düzülməsinə əsaslanır. Dilimizə məxsus sözlərdə uzun sait olmadığından əvvəllər bu vəznə şeirlər yazmaq çətinlik törətmişdir. Nəsimi bu sahədə tarixi xidmətlər göstərmişdir. Görkəmli ərəbşünas-alim Əkrəm Cəfər Nəsimiyə həsr etdiyi məqaləsində şairin Azərbaycan əruzunu yaratdığını qeyd edir və onun bu sahədəki fəaliyyəti barədə məlumat verir [3, s.79].

Əlbəttə, bu tarixi uğurun əsasında məhz Nəsiminin ana dilinə məhəbbəti, bu dilə məxsus sözlərin işlənmə imkanlarını dərinlən bilməsi dayanır. O, əruz vəznində ana dilində gözəl şeirlər yazmaq üçün əsas və köməkçi sözlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Onları vəznin tələblərinə uyğun surətdə işlətməmişdir. F.ə.d. Atəmi Mirzəyev “Nəsiminin şeirlərinin vəzn və qafiyə sistemi haqqında” məqaləsində geniş tədqiqat aparmışdır. Həmin məqalədən bir nümunə veririk:

Gəlgil ki, səndən ayru müştəqə can gərəkməz,

Müştəqə sənsiz, ey can, iki cahan gərəkməz.

Məf`Ulü fA`ilatün məf`Ulü fA`ilatün (müzare, II növ) [5, s.196].

Bu beytdə üç köməkçi nitq hissəsi işlənmişdir. *Ki* bağlayıcı, *ey* nida, *ayrı* qoşmadır. Bunların üçü də vəznin tələbinə uyğun seçilib misraya daxil edilmişdir. *Ayrı* qoşması *failatün* təfiləsindəki son iki uzun saitə uyğun gəlir.

YEKUN NƏTİCƏ

Məqalədə İmadəddin Nəsiminin türk (Azərbaycan) “Divanı”nda işlənmiş qoşmalar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Araşdırmaya əsasən demək olar ki, müasir dilimizdə işlənən qoşmalar Nəsiminin dilində özünü yüksək səviyyədə göstərmişdir. Nəticə olaraq deyək ki, Nəsimi qoşmaların həm qrammatik, həm də poetik funksiyalarından mahir söz ustası kimi yüksək səviyyədə istifadə etmişdir.

Məqalənin aktuallığı. Aktualıq ondan ibarətdir ki, məqalədə müasir dilimizdə işlənən qoşmaların tarixən İ.Nəsiminin türk (Azərbaycan) “Divanı”nda necə işlənməsi məsələləri araşdırılmışdır. Bu baxımdan dilimizin müasir səviyyəsinin tarixi baxımdan izlənilməsi və tədqiqata cəlb olunması həmişə aktual olaraq qalır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə İ.Nəsiminin türk (Azərbaycan) “Divanı”ndakı qoşmaların funksional-üslubi xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat işi qoşmaların Nəsiminin şeirlərində və müasir dilimizdə necə işlənməsinin öyrənməsi üçün böyük zəmin yaradır. Məqalədən filoloq-dilçilər, müəllimlər, doktorantlar və magistrantlar, eləcə də tələbələr istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, sintaksis. / Y.Seyidov, A.Həsənov – Bakı: Maarif, – 1985. – 464 s.
2. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. / H.Araslı. – Bakı: – Gənclik, – 1998. – 190 s.
3. Cəfər, Ə. Nəsimi şeirinin vəznü. // İmadəddin Nəsimi (Məqalələr toplusu). Azərb. SSR EA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu. – Bakı: – Elm, – 1973. – 270 s.
4. Dadaşzadə, M.A. Ədəbiyyatımızın vicdanı. / M.A.Dadaşzadə. – Bakı: – Elm, – 2015. – 588 s.
5. Həbibbəyli, İ. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (monoqrafiya). AMEA-nın N.Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İn-tu. – Bakı: – Elm, – 2019. – 397 s.
6. Hüseynov, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. / M.Hüseynov. – Bak: Şərq-Qərb, – 2007. – 280 s.
7. İmadəddin, N. Seçilmiş əsərləri, II cild. I cild. / N.İmadəddin, tərt. ed. H.Araslı, red., lüğət. müəll. T.Kərimli, izah. müəll. M.A.Məhəmməd – Bakı: – Lider nəşriyyatı, – 2004. – 334 s.
8. İmadəddin, N. Seçilmiş əsərləri, II cild. II cild. / N.İmadəddin, tərt. ed. H.Araslı, red., lüğət. müəll. T.Kərimli, izah. müəll. M.A.Məhəmməd – Bakı: – Lider nəşriyyatı, – 2004. – 373 s.
9. Kərimli, T. Seyid İmadəddin Nəsimi / S.Şıxıyeva // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cild, III cild. – Bakı: – Elm, – 2009. – 736 s.
10. Mehdiyeva, S. Köməkçi nitq hissələri. Qoşmalar // “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi” (kollektiv). AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu – Bakı: – Elm, – 2018. – 491
11. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. / Y.Seyidov. – Bakı: – Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2006. – 371 s.
12. Seyidov, Y. Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi. // İmadəddin Nəsimi (Məqalələr toplusu). Azərb. SSR EA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu. – Bakı: – Elm, – 1973. – 270 s.
13. Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. / F.Zeynalov. – Bakı: – MBM, – 2008. – 354 s.

**IN İMADEDDIN NASIMI'S TURKISH (AZERBAIJANI) "DIVAN"
FUNCTIONAL-STYLISTIC FEATURES OF AFFIX**

S.A. Shirinov

The article examines the functional-stylistic features of affix in I.Nasimi's Turkish (Azerbaijani) "Divan". The functionality of suffixes has been studied both grammatically and poetically. In the article with, as, for, inside, on, towards, after, and so on. Addition of nouns to, nominative or subjective case, possessive, dative case and accusative case, in which case means, unity, means, time, condition, comparison, analogy, and so on. Meanings have been investigated. The development of ancient variants of suffixes has also been specially studied.

The scientific work also researched the poetic functional-stylistic features of the affix, their repetition, line, analogy, artistic contrast, and so on. The processing was noted as. Research indicates that it is possible to come across all the indicators of artistic style at the phonetic, lexical and grammatical levels, and in their formation, the couplets also have a certain poetic function in the work.

Keywords: *Nasimi, "Divan", Turkish, Azerbaijani, affix, grammar, poetics, style, archaic*

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛЕЛОГОВ В «ДИВАНЕ» ИМАДЕДДИНА НАСИМИ НА ТЮРКСКОМ (АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ) ЯЗЫКЕ

С.А. Ширинов

В статье исследуются функциональные особенности послелогов в «Диване» Насими на тюркском (азербайджанском) языке. Функциональность послелогов изучается как с позиции поэтического плана, так и грамматического. Так, послелог азербайджанского языка *ilə* (-la, -lə) – *с*; *kimī, tək* – *как*; *üçün* – *для*; *üzrə* – *в связи с...*; *doğru* – *по сути*; *sonra* – *после* и другие, присоединяющиеся в именительном, родительном, дательном и исходном* (в азерб. языке*) падежах, изучаются автором при употреблении в значении совместимости, способа и образа действия, времени, условия, сравнения, схожести и т.д. Особо уделяется внимание изучению использования устаревших вариантов этих послелогов.

В данной работе рассматриваются также и функциональные особенности послелогов, характерные для поэтического стиля. Так, было отмечено употребление таких способов, как повторы, уподобление, сравнение, противопоставление и т.д. Исследование показало, что в диване присутствуют все показатели художественного стиля на фонетическом, лексическом и грамматическом уровне, и определенная роль в его создании и заключалась в использовании послелогов.

Ключевые слова: *Насими, «Диван», на тюркском, на азербайджанском, послелог, грамматика, поэтика, стиль, архаичный*